

15885/II
A88851

ՍՈՒՐԵՆ ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ
(ՌԻ)

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԸ՝
ՀԱՅՈՅ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽԻԶ

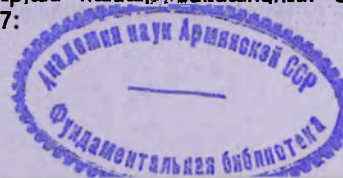
V դարը հայոց պատմության բեկումնային ժամանակաշրջաններից էր, երբ անախադեպ զարգացման հասան հայոց գիտական միտքը, հասարակական ու մշակութային կյանքը: Այդ հորձանքից դուրս չմնաց մինչ այդ էլ բարձր մակարդակի հասած հայոց ռազմարվեստը:

Մի շարք օբյեկտիվ պատճառներով ոչ միայն V դարի, այլև առհասարակ հայոց ամբողջ ռազմատեսական մտքի վերլուծության հարցն առայժմ պատմաբանների ուշադրությանը չի արժանացրել: Առանձին, սակայն ակնհայտ անբավարար, ուսումնասիրվել են միայն ռազմարվեստի զարգացման հիմնահարցերը և ստիպված ենք արձանագրել, որ այդ գործում ևս զգալի բացեր կան: Մինչդեռ բավարար նյութ կա, որը կարող է մեզ օգնել նորովի լուսաբանել հայոց պատմության ուսանելի էջերից մեկը հանդիսացող V դ.: Այն սկսվեց 428 թ. պետականության կորստով, որին հաջորդեցին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի երկու զազաթները՝ 450-451թթ. Վարդանանց և 481-484թթ. Վահանանց պատերազմները:

Դժվար չէ նկատել, որ V դ. պատերազմներով առանձնապես «հարուստ» չէր, հետևաբար կասկածից վեր է, որ զարգացած մարտավարությունը հիմնված պետք է լիներ ավելի վաղ անցյալի փորձի վրա: Սակայն մեր խնդիրը հայոց մարտավարության ակունքների բացահայտումը չէ, այլ V դ. վերջին քառորդում նրա կրած փոփոխությունների վերլուծությունը:

Տարօրինակ կարող է թվալ, բայց հայոց մարտավարության հիմնական տարրերի փոփոխումը և հետագա մոտ 1500 տարիների ընթացքում նրանց զարգացմամբ պայմանավորված դարաշրջանն ու մասնավորապես Վահան Մամիկոնյանի գործունեությունն առայժմ արժանի գնահատական չեն ստացել¹: Դա մասամբ բացատրվում է

¹ Հայոց ռազմարվեստի պատմության մեջ Վահան Մամիկոնյանի բարեփոխումների ունեցած նշանակության մասին չի խոսվում նույնիսկ Ս.Վ. Սարգսյանի աշխատությունում (տե՛ս. Ս.Վ. Սարգսյան, Հայ ռազմական արվեստի պատմությունից, Ե., 1969, էջ 201-210), թեև հեղինակը մանրամասն նկարագրում է պարսիկների հետ ապստամբների մարտավարության բազմաթիվ կարևոր հարցեր: Նույն պատկերն է նաև ՀՀ Զինված Ուժերի սպաների և ենթասպաների հասարակական-պետական պատրաստվածության համար ձեռնառկում: Տե՛ս, Հայրենիք և ծառայություն, Ե., 2001, էջ 126-137:

նրանով, որ տաղանդավոր զորավարի և ռազմարվեստի բարեփոխիչի անձը կարծես մնացել է հորեղբոր՝ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի, իսկ նրա վարած ճակատամարտերը՝ Ավարայրի ստվերում: Խնդիրն այն է, որ եթե Վարդանանց պատերազմը մանրամասն ուսումնասիրվել է, նրա հերոսներին նվիրվել են ոչ միայն պատմագիտական աշխատություններ, այլև՝ վեպեր ու պոեմներ, հայոց եկեղեցին զոհերի հիշատակը հավերժացնող տոն է հաստատել, որով այն մարդկանց հիշողության մեջ հատուկ փայլ է ստացել, ապա 481-484թթ. ապստամբությունը չի արժանացել նման մեծարանքի²: Ավելին՝ սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն ավելի հաճախ գնահատվել է որպես քաղաքական գործիչ, քան զորավար: Արդյունքում հայոց ազատագրական պայքարի մարտավարության պատմության ուսումնասիրությունը մնացել է թերի: Մինչդեռ նրա գործունեության վերլուծությունը կարող է հայոց ռազմարվեստի զարգացման պատմության բազմաթիվ հարցերի պատասխաններ տալ: Բավական է նշել, որ Վահան Մամիկոնյանը հայոց ռազմարվեստի պատմության մեջ պռաշինը կիրառեց ապստամբական մարտավարություն³:

Այս մարտավարությանը բնորոշ տարրեր հայոց ռազմարվեստում միշտ էլ կիրառվել էին: Դարերով ձևավորվել էին զինված պայքարի սկզբունքներ, որոնք մի շարք ընդհանրություններ ունեին ապստամբական մարտավարության հետ: Եվ դա բնական էր: Լեռներին բնորոշ կտրտված տեղանքը, կլիմայի ուղղաձիգ գոտիականությունը, զինագործության զարգացման համար վճռական նշանակություն ունեցող օգտակար համաժողովների բազմազանությունն ու, վերջապես, հզոր հեծելազոր ունենալու համար կարևոր զարգացած ծիսություններ⁴ չէին կարող ազդեցություն չունենալ հայոց ռազմարվեստի վրա:

Այսպիսով ապստամբական մարտավարության տարրերը խորթ չէին հայոց ռազմարվեստին ու դրանց կիրառման բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել: Սակայն մինչ Վահան Մամիկոնյանը այս մարտավարությունը գերիշխող չի եղել: Հատկանշական է, որ մինչև 480-

² Այս մասին տես՝ Կ.Ն. Յուզբաշյան, Հայ-վրացական ապստամբությունը Սասանյան իշխանության դեմ (482-484թթ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1985, թիվ 1, էջ 46-63: В.Н. Хачатрян, Вопросы военного искусства в книге Еруше "О Вардане и воине армянского", «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1992, թիվ 1, էջ 126-139.

³ Ապստամբական մարտավարության էության, նրա տարրերի ու պայքարի բնույթի մասին, տես՝ Е.А. Разин, История военного искусства, Т. I. М., 1955. стр. 351-358.

⁴ В.Б. Ковалевская. Конь и всадник. М., 1977. стр. 65-66.

ական թվականները ապստամբական մարտավարությունը չէր կիրառվել ոչ միայն պատերազմների, այլև ապստամբությունների ժամանակ:

Այս տեսակետը հիմնավորող օրինակները ևս բազմաթիվ են: Բավական է հիշել տարբեր պատմական դարաշրջաններում տեղի ունեցած ազատագրական պատերազմների երկու դրվագ՝ մ.թ.ա. 521-520թթ. և մ.թ. 450-451թթ. ապստամբությունները և ամեն ինչ պարզ կլինի: Ինչպես հայտնի է առաջինում ապստամբած հայերը ոչ միայն հաջող պաշտպանվում էին, այլև համարձակորեն դուրս եկան լեռնաշխարհի սահմաններից ու մարտական գործողությունները տեղափոխեցին Ասորեստանի տարածքը (Իզալայի ճակատամարտ)⁵:

Երկրորդում՝ 450թ. ամռանը ապստամբ ուժերը բաժանվեցին երեք մասի: Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, ուժերի ընդամենը մեկ երրորդի գլուխն անցած, շարժվեց ապստամբ աղվաններին օգնության և պարսիկներից առնվազն 1.5-2 անգամ փոքրաթիվ բանակով Խաղխաղի մոտ ջախջախեց նրանց գլխավոր ուժերին⁶: Հատկանշական է, որ ապստամբական մարտավարության կիրառման մասին խոսք անգամ լինել չի կարող ոչ միայն այն պատճառով, որ փոքրաթիվ ուժերը համարձակվել էին բաց դաշտում հզոր հակառակորդին ճակատամարտ տալ, այլև այն պատճառով, որ սպարապետը մարտական գործողությունները տեղափոխել էր Կուրի հովտի հարթավայրային շրջանները, մի այնպիսի տեղանք, որը լեռներին սովոր հայոց մարտավարությանը հիմնականում անծանոթ էր: Պակաս կարևոր չէ և այն հանգամանքը, որ հոների հետ ռազմական դաշինք ձևավորել ձգտող հայոց սպարապետը մարտից հետո շարունակեց առաջխաղացումը և վտանգի տակ դնելով իր զորքերի առանց այն էլ անկայուն թիկունքը՝ հասավ Ալանաց դուռ: Հատկանշական է, որ Ավարայրում ևս, չնայած փոքրաթիվությանը, հայկական կողմը նախընտրեց բաց դաշտում թշնամու հիմնական ուժերի հետ վճռական ճակատամարտը և չդիմեց հակառակորդին հյուծելու, ժամանակ շահելու, նահանջի կամ խուսանավող այլ քայլի:

Այսպիսով կարող ենք արձանագրել, որ առնվազն մինչև 480-ական թվականների սկիզբը հայոց ռազմարվեստին բնորոշ չէր ապստամբական մարտավարությունը ոչ միայն մեծ պատերազմների վարման, այլ նույնիսկ՝ ապստամբությունների ժամանակ:

Վահան Մամիկոնյանը գիտակցաբար հրաժարվեց հակառակորդի հետ ճակատային բախումներից ու ընտրեց մարտավարության ապստամբական ձևերը: Կարևոր տեղ էր տրվում պայքարի ընթացքի նախապատրաստման ու հետևանքների վերլուծության հարցերի

⁵ Ս.Վ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 36-47:

⁶ Ս. Մարտիրոսյան, Խաղխաղի ճակատամարտի նշանակությունը ռազմարվեստի պատմության մեջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XIX, Ե., 2000, էջ 184:

վերանայմանը: Դրա պատճառն այն էր, որ, ինչպես և պետք էր սպասել, ապստամբների շարքերում կային զենքին վատ տիրապետող և բողոքի ալիքի վրա պայքարի մեջ մտած մարդիկ, որոնց գործողությունները տարբերվում էին ռազմարվեստի ավանդական կանոններով մարտնչող բանակի մարտավարությունից: Հետևաբար պետք էր հրաժարվել ժամանակի պահանջներին արդեն չհամապատասխանող մի շարք մարտավարական հնարքներից, ի դեպ՝ նաև նրանցից, որոնք նախկինում հաջողությամբ էին կիրառվել:

Պետության կողմից ղեկավարվող և նրա շահերը պաշտպանող կանոնավոր բանակի բացակայությունը ստիպում էր մշակել սպառազինման ու հանդերձավորման նոր կարգ: Այս պայմաններում պատահական չէր, որ, հրաժարվելով ռազմական հիմնական բազաների կենտրոնական շրջաններում ստեղծելու սկզբունքից, ռազմավարական բազայի է վերածվել անմատչելի Տայքը:

Առաջին իսկ Ակոռի ճակատամարտը վկայեց, որ որակական զարգացում էին ապրել արագ փոփոխվող մարտավարական իրավիճակի զնահատման ու մարտակարգերի կառուցման սկզբունքները: Ապստամբները հակառակորդին ընդառաջ էին գնացել երասխն անցնելիս նրա վրա հարձակվելու մտադրությամբ և, քանի որ չհասցրեցին գետանցմանը խոչընդոտել, նահանջեցին այնքան, մինչև որ հետապնդող պարսիկները հայտնվեցին Մասիսի փեշերին, և նրանց վրա գրոհեցին վերևից:

Կարևորագույն նշանակություն ստացավ տեղանքը՝ որպես մարտական իրավիճակի տարր: Բաց ճակատային բախումներից խուսափելով՝ մարտը սկսվում էր մեծաթիվ ուժերին բացազատման հնարավորություն չտվող նեղ կամ կտրտված տեղանքում հակառակորդից բարձր դիրք զբաղեցնելուց ու նահանջի համար անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելուց հետո: Օրինակ՝ Ակոռում նպաստավոր էին ոչ միայն տեղանքի թեքությունը, այլև՝ շրջակա ձորակները: Պատահական չէ, որ պարսիկների կողմն անցած ու Կատշաց գորամասով շրջանցում իրականացնող Գարջոյլ մադխազը չհասցրեց ժամանակին ավարտել զորաշարժը: Շրջանցող ուժերը մարտադաշտ հասան պարսիկների գլխավոր ուժերի պարտությունից հետո: Նույն ձգտումն ենք տեսնում նաև Ներսեհապատի ճակատամարտում, երբ մարտի մտահղացումը հանգում էր պարսիկներին դեպի փոքր լանջակողմը տանելուն ու այնտեղ նրանց ջախջախելուն:

Ապստամբության ընթացքում այս սկզբունքից նահանջի միայն մեկ օրինակ ենք տեսնում՝ ճարմանայի ճակատամարտը, այն էլ ավարտվեց հայ-վրացական ուժերի պարտությամբ: Ի դեպ, չեշտենք, որ հիմքեր կան կարծելու, թե ճարմանայում ևս Վահան Մամիկոնյանը փորձել է օգտագործել տեղանքը: Մասնավորապես Փարպեցին նշում է, որ եթե ոչ ամբողջ բանակը, ապա առնվազն սպարապետի անմիջական

ենթակայության տակ գործող կենտրոնի գորաթևը նպատակ է ունեցել մարտն աստիճանաբար տեղափոխել դեպի Կուրի քարքարոտ գետափը և այնտեղ հակառակորդին ջախջախել⁷։

Մեծացվեց հակառակորդի համար անսպասելի վայրերում հանկարծակի հարձակումների նշանակությունը։ Օրինակ, Փարպեցին վկայում է, որ Վահան Մամիկոնյանը զորքը Դվինից մինչև Ներսեհապատ տարել է միայն գիշերային ռազմերթով ու առավոտյան հարձակվել պարսկական բանակի վրա⁸։ Կամ՝ Դվինի պատերի տակ մարտակարգով շարված պարսկական բանակի պաշարման օղակն անսպասելի գրոհով՝ ծեղքելով՝ ապստամբները կարողացել են դուրս գալ քաղաքից ու հեռանալ դեպի Խաղտիք⁹։

Վահան Մամիկոնյանը մեծ ուշադրություն դարձրեց նահանջի, հակառակորդի հետ առճակատումից խուսափելու և մի շարք այլ հարցերի նոր մեկնաբանմանը։ Դրա դասական օրինակ դարձավ նրա գործունեությունը Տայքի անտառապատ դժվարամատչելի լեռներում։

Կարող ենք արձանագրել, որ մարտին հաջորդող նահանջն ինքնուրույն մարտական գործողության էր վերածվում, որը ևս նորություն էր հայոց ռազմավեստում։ Օրինակ՝ Երիզայի մոտ պարսկական բանակի ծամբարի վրա գիշերային հարձակումից հետո նահանջող ապստամբներին հետապնդելու ուղարկված զորամասերի հետ տեղի ունեցած մարտն ու հետապնդումից ազատվելու դժվարին մարտական գործողությունը շարունակվում էր երկու օր և երեք գիշեր։

Լայն տարածում ստացան հատկապես գիշերային մարտերը, որոնց օրինակներ ենք տեսնում Տայքում ծավալված մարտերի նկարագրության ժամանակ։ Փարպեցին ներկայացնում է գիշերային մարտավարության բավականին հետաքրքրական մի տարբերակ։ Ըստ նրա, ապստամբները պարսիկների հետ մերձամարտի չէին բռնվում և, նրանց նետահարելով, նահանջում էին¹⁰։ Հիմնականում գիշերային մարտերի լայնորեն կիրառումով է բացատրվում այն փաստը, որ Վահան Մամիկոնյանին ժողովուրդը հիշում է որպես «Գայլ Վահան»։

Քանի որ այս կարգի գործողություններն անընդհատ լարվածության մեջ էին պահում հակառակորդին, պետք է կարծել, որ դրանք ունեին նաև բարոյահոգեբանական նշանակություն։ Այդ մասին Փարպեցին ակնարկում է Երիզայի մոտ տեղի ունեցած գիշերային մարտի նկարագրության ժամանակ, երբ նշում է, թե մարտից հետո իրականացված վերոհիշյալ հետապնդման ընթացքում տեղի ունեցած

⁷ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, Ե., 1982, Գ., 37, էջ 326:

⁸ Նույն տեղում, Գ., 3Ա, էջ 312:

⁹ Նույն տեղում, Գ., 3Ը, էջ 350:

¹⁰ Նույն տեղում, Գ., 3Թ, էջ 352:

¹¹ Նույն տեղում, Գ., 2Բ, էջ 364-366:

բախման ժամանակ զոհված Գրիգոր Սյունու զորամասը «քայքայվեց» ու, լքելով մարզպան Շապուհին, վերադարձավ Սյունիք¹²:

Ճիշտ էր օգտագործվում ծնունդ մարտական գործողություններ վարելուց խուսափելու պարսիկների ձգտումը: Մասնավորապես, երբ հերթական պարտությունից հետո կամ ծնեռելու նպատակով պարսիկները հեռանում էին Հայստանից, ապստամբներն արագորեն վերահաստատվում էին Դվինում:

Սակայն պետք է հատուկ շեշտել, որ ապստամբական մարտավարության յուրացումը չէր նշանակում մերժել անցյալի ամբողջ ժառանգությունը: Սասնավորապես բնութագրական է, որ պահպանվել է ճակատամարտից առաջ բանակի հրամանատարի կողմից զորաթևերի հրամկազմ նշանակելու նախկինում տարածում ստացած կարգը: Ճակատամարտերի նկարագրություններում տեսնում ենք մարտից առաջ զորաթևերի հրամանատարների տեղակալի տեղակալ (կամ տեղակալի տեղակալներ) նշանակելու սովորության ապացույցներ:

Առաջին հայացքից պարզ տրամաբանական քայլի ետևում թաքնված է ոչ միայն այս ապստամբության, այլև հայոց բանակի վարած այլ պատերազմների նկարագրություններում պատմիչների կողմից վեր հանվող և բանակաշինության պատմության համար մեծ նշանակություն ունեցող մարտի ընթացքում զոհված հրամանատարին փոխարինելու կարգը, որը, ցավոք, նույնպես առայժմ ուսումնասիրված չէ: Խոսքն այն մասին է, որ զորավարը նախքան մարտը սկսելը ինչպես իրեն, այնպես էլ զորաթևերի հրամանատարներին փոխարինելու համար նշանակում էր ոչ թե մեկ, այլ միանգամից մի քանի տեղակալ: Ընդ որում այս համակարգը հայոց մարտավարության մեջ այն աստիճան էր հիմնավորված և այնքան խորը պատմական արմատներ ուներ, որ պատմիչները հնագույն ժամանակների ճակատամարտերը նկարագրելիս էլ խոսել են դրա մասին¹³:

Այս կապակցությամբ դիմենք համաշխարհային ռազմարվեստում եզակի՝ Ակոռի ճակատամարտի Ղազար Փարպեցու նկարագրությանը: Կրկին ստիպված ենք նշել, որ հայոց ռազմատեսական մտքի զարգացման բարձր մակարդակի վկայություն հանդիսացող ճակատամարտն առայժմ պատմաբանների ուշադրությանն ավելի շատ արժանացել է մարտից առաջ Կռվակք գյուղում Վասակ Մամիկոնյանի իրականացրած հետախուզության ու նրա ռազմական խորամանկության, քան բուն մարտի մտահղացման ու մարտակարգի պատճառով:

Խոսքն այն մասին է, որ պատմիչն ընդամենը 400 հոգանոց հայոց զորամասի մարտակարգը նկարագրելիս ևս հետևում է ընդունված

¹² Նույն տեղում, Գ., ԶԴ, էջ 372:

¹³ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1940, ԺԱ, էջ 23-24:

կարգին ու զորաթևերի հրամանատարների կողքին չի զլանում նշել նրանց տեղակալներին: Հատկանշական է, որ ոչ միայն բանակ, այլ զորամաս կոչվելու համար փոքրաթիվ այս ուժերի մարտակարգը նկարագրելիս նշվում է ռեզերվ առանձնացնելու մասին: Ի դեպ, կարևոր է, որ հավանաբար ընդամենը մի քանի տասնյակ մարդուց բաղկացած ռեզերվի հրամկազմում ևս հիշվում է ոչ թե մեկ, այլ երկու անուն¹⁴:

Այսպիսով, անկախ ճակատամարտի մեծությունից և ռազմավարական առումով կարևորությունից, հայոց ռազմարվեստում ընդունված սկզբունք էր նախքան մարտը սկսելը հրամանատարների երկու կամ ավելի տեղակալներ նշանակելու կարգը:

Հարցն այնքան առանցքային նշանակություն չէր ունենա, եթե չլիներ մարտավարության համաշխարհային փոփոխվելու ժամանակահատվածի համար կարևոր հետևյալ ուշագրավ փաստը: Մինչև V դարը ոչ մի երկրում, երբեք նախքան մարտի սկսվելը ենթակայի երկու տեղակալներ նշանակելու կարգ չի եղել: Համոզիչ լինելու համար հիշենք թեկուզ հույն պատմիչ Արիանոս Փլաբիոսի կողմից Ալեքսանդր Մակեդոնացու Արևելյան կամ Պարսկական արշավանքի նկարագրությունը¹⁵: Պատմիչն ամենայն մանրամասնություններով ներկայացնում է Գավգամելայի ճակատամարտին (մ.թ.ա. 331թ.) մակեդոնական բանակի նախապատրաստվելն ու նրա ընթացքը: Մասնավորապես թվարկվում են ճակատամարտին մասնակցած մակեդոնական և նրանց դաշնակից զորքերի զորամասերի՝ ընդհանուր առմամբ մոտ երեք տասնյակ հրամանատարներ¹⁶: Դա եզակի դեպք է ոչ միայն հունա-հռոմեական, այլև համաշխարհային պատմագրության մեջ, սակայն, այդուհանդերձ, նույնիսկ ակնարկ չկա զորաթևերի հրամանատարների նշանակման վերը նշված համակարգը հիշեցնող կարգի գոյության մասին: Մեկ այլ ճակատամարտ նկարագրելիս Արիանոսը թվարկում է զորամասերի տասնչորս հրամանատարների, և կրկին պատկերը նույնն է¹⁷:

Այսօր գրեթե բոլոր պետությունների բանակներում կանոնադրական պարտադիր պահանջ դարձած այս մարտավարական սկզբունքը¹⁸ եվրոպայում սկսեց կիրառվել միայն XVIII դ., այն էլ հիմնականում պայմանավորված էր հրետանու արագածգության ու կրակային հզորության աճով:

¹⁴ Ղազար Փարպեցի, նշվ. աշխ., Գ., ԿԹ, էջ 300:

¹⁵ E.A. Разин, там же, стр. 223.

¹⁶ Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, Ե., 1987, III, 11-12, էջ 101-103:

¹⁷ Նույն տեղում, I, 14, էջ 30-31:

¹⁸ ՀՀ ՁՈՒ Մարտական կանոնադրություն, մաս II, Գումարտակ, վաշտ, Ե., 1999, էջ 24-25: Боевой устав сухопутных войск ВС СССР, ч. II, М., 1990, стр. 45.

Վերը նշվածը վկայում է, որ մինչև V դ. հայ զորավարներն ապստամբական մարտավարությանը բնորոշ առանձին հնարքներ կիրառել էին, սակայն դրանք երբեք գերիշխող չէին եղել: Անչափ կարևոր է շեշտել այն փաստը, որ Վահան Մամիկոնյանը մարտավարական նոր հնարքներ չկիրառեց: Նա ուղղակի ամբողջացրեց ու վերջնական տեսքի բերեց մեծաթիվ հակառակորդի հետ հակամարտության նոր մարտավարությունից բխող դրույթները և, դրանք կիրառելով, ցույց տվեց, որ պետականության կորստից հետո ստեղծված իրադրությունում դրանք այլընտրանք չունեն: Հատկանշական է, որ մարտավարության հիմնական տարրերի կտրուկ փոփոխումը և V դ. վերջին ստեղծված պայմաններին նրանց հարմարեցումը չէր ընթանում անցյալի ամբողջ փորձի մերժման ծանապարհով: Կարող ենք արձանագրել, որ որքան էլ բեկումնային և խորը լինեին փոփոխությունները, մինչև V դ. Վահան Մամիկոնյանի իրականացրած բարեփոխումը հայոց մարտավարության հետագա զարգացման արդյունք էր:

Փորձելով տալ հայոց ռազմարվեստի զարգացման գործում Վահան Մամիկոնյանի խաղացած դերի գնահատականը՝ կարող ենք նշել, որ նրա սպարապետության ընթացքում հայոց ռազմարվեստը յուրօրինակ հեղափոխական դարաշրջան մտավ: Վերջնական տեսքի եկավ ապստամբական մարտավարությունը, որն առանձին բացառություններով գրեթե մինչև XX դ. տիրապետող էր հայոց ռազմարվեստում: